

İsrail’de Neoliberalizmin Seyri: Ekonomik Bağımlılık Olgusuna Bakışın Değişimi Üzerine Bir İnceleme

Anıl Ulaş Köseoğlu – BYP – İbranice – 2016

Özet

Kuruluş döneminde devletçi eksende şekillenen İsrail ekonomisi 1985 yılında doruğa ulaşan ekonomik krizin ardından köklü bir değişimden geçmiş ve bunun sonucunda küreselleşme trendine paralel neoliberal politikalar devreye sokulmuştur. Uzun yıllar dış yardıma bağımlı olarak kalkınan ve savunma ihtiyaçlarını gideren İsrail’in hangi iç ve dış şartlar altında ekonomisini disipline etme ve bağımlılığını azaltma ihtiyacı duyduğu bu makalede ele alınmıştır. Yüksek teknoloji ihracatını merkeze alan yeni ekonomik model birtakım toplumsal sonuçlar doğursa da İsrail, sağ popülizmin yükseldiği bu günlerde politika bağımsızlığı elde etme ve yeni pazarlara açılma suretiyle dayanıklılık ve esnekliğini her geçen gün artırmaktadır.

Anahtar kelimeler: İsrail, neoliberalizm, Siyonizm, küreselleşme, ulus-devlet, neo-merkantilizm, sağ popülizm, yüksek teknoloji

Giriş

İsrail’in kuruluş sürecinde ekonomik kalkınma, göç dalgalarının mobilizasyonu ve savunma gibi yerleşimci ihtiyaçları karşılayacak hazır bir Yahudi sermaye sınıfı Filistin’de bulunmadığından, devlet bu görevleri yerine getirmek için ekonomik ve toplumsal hayatın merkezinde yer almıştır (Shalev, 1998). Devlet kurumları ve Histadrut (İsrail İşçi Sendikaları Konfederasyonu) gibi yarı-devlet görevi gören yapılar döviz akışından yatırımlara, ticaretten istihdama kadar ekonomik sahanın tümünü uzun yıllar tanzim etmiş ve aynı zamanda ortak girişimler ve sermaye aktarımı vasıtasıyla yerli bir sermaye sınıfının gelişimine ön ayak olmuşlardır (Nitzan & Bichler, 2002; Hanieh, 2003). 1960’lı yılların ortalarına kadar dış yardımlar ve hızlı nüfus artışının da katkısıyla yüksek büyüme oranları yakalayan İsrail ekonomisi (Shalev, 1992) -1970’li yıllarda dünyanın geri kalanındaki daralmaya da paralel olarak- azalan enerjisini savunma ihtiyaçlarına sarf etmiştir. Enflasyonist hükümet harcamaları da devletin kapasitesini aşarak stagflasyona neden olmuştur. Sürekli savaş hali ve durgunlaşan

ekonomi özellikle silah endüstrisi çevresinde kümelenen bir sermaye eliti yaratırken, birkaç holdingle kamu şirketlerinden oluşan bu çekirdek yapı, sermayenin, işgücünün ve milli gelirin önemli bir kısmını yönetmeye başlamıştır (Mintz & Ward, 1983; Nitzan & Bichler, 2002). Para politikasının raydan çıkması, dış fonların ve bütçe açığının disiplinsiz ve istikrarsız yapısı, devletin büyük bankalar ve holdinglere olan desteğinin sürdürülemez noktaya gelmesi gibi nedenler mevcut sistemi işlemez hale getirmiş; devlet, egemenlik ve meşruiyetini kaybetme tehlikesiyle karşılaşmıştır (Shalev, 1998).

Nihayet ekonomist teknokratların 1985 yılında devreye sokabildikleri dengeleme planı neticesinde sıkı para politikasına geçilirken deregülasyonun, özelleştirmelerin ve kamu sektöründe küçülmenin önü açılmıştır. Takip eden dönemde İsrail; iç talep ve ithalata dayalı bir büyümeden vazgeçip neoliberal ve ihracat odaklı dışa açık bir büyüme modeline kesin bir şekilde geçiş yapmıştır (Krampf, 2018; Mandelkern & Shalev, 2018). Bir yandan ekonomik gücün ve para akışının önemli kısmını elinde tutan kilit holdinglerin hakimiyeti devam ederken diğer yandan ülke yabancı sermaye akınına uğramıştır. 90'larda gerçekleşen yeni göç dalgası ve sermaye akışının serbestleşmesi de teknoloji endüstrisinin merkezde yer aldığı ihracat temelli bir büyümeyi mümkün kılmıştır (Nitzan & Bichler, 2002; Maman, 2017).

Ne var ki küreselleşmenin, karşılıklı bağımlılığın ve devletlerin ekonomilerde azalan varlığının ulus-devlet egemenliğini olumsuz etkileyip etkilemediği meselesi oldukça tartışmalıdır (Krugman, 1996; Rodrik, 1997). Nitekim İsrail özelinde göç, kalkınma ve savunma ihtiyaçlarının karşılanması için kuruluşundan beri ekonomik alanı domine eden devlet, neoliberal politikaların hayata geçmesinin ardından ekonomideki payını ciddi ölçüde azaltmış; bunu önceleri bölgesel bir entegrasyon ve istikrar arayışı izlerken sağ hareketlerin yükselişinin ardından ekonomik liberalleşme, ekonomik bağımsızlığa yönelik neo-merkantilist politikalar ile uyumlu hale getirilmiştir (Nitzan & Bichler, 2002; Mandelkern & Shalev, 2018; Krampf, 2018). Bu uyum ciddi bir gelir adaletsizliği meydana getirirse de küreselleşme ve ulus-devlet; yükselen iç ve dış tehdit algısı ile bölgesel gerilim eşliğinde İsrail'de ortak bir yaşam alanı bulabilmiştir.

Bu makalede önce İsrail'in ekopolitik duruşunun kuruluşundan beri geçirdiği temel paradigma değişimleri belirlenecek, daha sonra da İsrail'deki neoliberal rejimin yükselen sağ popülizm ile birlikte dönüşümü ele alınacaktır. Sonrasında da İsrail'in ekonomik bağımlılık olgusuna yaklaşımındaki değişim önceki rejimlerle karşılaştırılarak analiz edilecektir.

İsrail'in Temel Politik Ekonomi Rejimleri

Politik ekonomi alanında yapılan araştırmaların ciddi bir kısmı kurumların sürekliliğini ve çıkar grupları üzerindeki etkisini vurgulamaktadır (Acemoglu & Robinson, 2008). Kurumlar, haddizatında devletin ve devlet dışı aktör ve grupların davranışlarına ve politikalarına sınırlar koyarak “oyunun” kurallarını belirlese de mevcut paradigma iç veya dış etkenlerden dolayı bir krize girip sürdürülemez hale gelebilir. Bu durum da devlet ve çıkar gruplarına yeni fırsat pencereleri yaratarak yeni bir paradigmaya geçişi mümkün kılabilir (Thelen, 2006; Genieys & Smyrl, 2008).

Politik ekonomi rejimi kavramı bu çalışmada belli bir zaman ve mekan aralığında politik ve ekonomik kurumlara, söylemlere, eylemlere hakim olan politika öncelikleri ile büyüme stratejisi tercihinin genel yapısını ifade etmek için kullanılacaktır (Esping-Andersen, 1990; Shalev, 1992; Pempel, 1998). Devlet ile piyasa mekanizması birbirine bağımlı iki yapı olarak ele alınacak, bürokratik ve ekonomik aktör ve grupların çatışmalarıyla işbirlikleri incelenirken iç ve dış etkenler dolayısıyla meydana gelen sistemik krizler ve bu krizlerin doğurduğu paradigma değişimleri tarihsel analizin merkezini oluşturacaktır (Shalev, 1998).

Kurucu-Kalkınmacı Rejim (1918-1965)

İsrail'in politik-ekonomik atmosferine uzun süre hakim olacak olan “illiberalizm”in kökeni bağımsızlık öncesi dönemin şartlarında aranmalıdır (Aharoni, 1998). Siyonizm'in Filistin macerası -yerleşimci bir hareket olup yerel nüfusla karşılaşmalarından dolayı- en başından beri Araplarla demografik ve askeri bir çatışmayı kaçınılmaz kılmıştır. Yahudilerin bölgede egemen bir unsur haline gelmesi, azınlık olmaktan kurtulmaya ve Araplara karşı güvenliklerini sağlayabilmelerine bağlı olmuştur. Doğu Avrupa'dan göç eden işçi Yahudiler sahada tutunabilmenin yolunu ararken tecrübeli, kolektif ve ucuz Arap işgücü ile mücadele etmek zorunda kalmışlardır (Cleveland, 2004). Arap tehdidi böylece hem Siyonist idealistler için hem de ortalama bir Yahudi işçi için hayati önem taşımıştır. Bu tehdit tarihsel olarak bu iki grubu bir araya getirmiş; sahadaki Yahudileri politik, askeri ve ekonomik olarak örgütlenmeye itmiştir. İleride İsrail'in ilk cumhurbaşkanı olacak olan David Ben Gurion 1920 yılında Histadrut'u kurarak üyelerini Arap işgücü rekabetinden koruyacak, yeni göçleri ve Yahudi dünyasından gelen sermayeyi yönetip ekonomik kalkınmanın sorumluluklarını üstlenecek bir

çatı yapı inşa etmiştir (Shalev, 1998). Histadrut, üyelerine istihdam sağlamak için kamu projeleri başlatmış, Araplara karşı geniş çaplı boykotlar düzenlemiş, bankacılıktan yol ve konut inşaatına kadar birçok sektörde şirketler kurarak özel sermayenin temelini atmış, bir işçi sendikasıdan çok milli bir hükümet gibi ekonomiyi yönetmiştir. Özellikle 2. Dünya Savaşı sırasında İngiliz ordusuna tedarikçilik yapan ve çoğu Histadrut ile Yahudi Ajansı'na (bağlı şirketler değerlendirilip çatı örgütlerinden kopmaya başlamışlardır (Nitzan & Bichler, 2002).

Ben Gurion'un liderliğinde İşçi Siyonizmi; göçmenlerin güvenliğinden adaptasyonlarına, eğitimlerinden ulaşım hizmetlerine kadar tüm süreci başarıyla yönetmiş; kurulacak devletin omurgasını oluşturacak olan Doğu Avrupalı Aşkenaz kitlenin gözünde, uzun yıllar sürecektir bir meşruiyet elde etmiştir (Nitzan & Bichler, 2002). 1948 Arap-İsrail Savaşı'nda tarihi bir zafer kazanmasıyla MAPAI (İsrail İşçi Partisi), Siyonizm'in varoluşsal problemini çözerek hem meşruiyetini perçinlemiş hem de işçilerin temsilcisi olmaktan çıkarak kurucu-merkezci bir parti konumuna gelmiştir. Gerek Araplara karşı demografik ve askeri üstünlüğü hedefleyen Siyonist ajanda, gerekse kalkınma için gerekli yatırımların tek başına altından kalkamayacak durumda olan özel sektör; manda döneminde yapılan bürokrasinin ekonomi üzerinde aşırı müdahaleci olmasını kaçınılmaz kılmıştır. İsrail'in toplumsal atmosferine uzun yıllar egemen olacak olan, Aşkenazların merkezde; Araplar, Mizrahiler, Revizyonist ve Ultra-Ortodoks Yahudilerin marjinde kaldığı sistemin kurumsal ve ideolojik temelleri bu yıllarda atılmıştır (Mandelkern & Shalev, 2018).

Bağımsızlığın ilanından sonra, özellikle Arap ülkelerinden Mizrahi (Orta Doğulu ve Kuzey Afrikalı) Yahudilerin İsrail'e göçü hız kazanmış; bu da hem genel talep artışına hem de ucuz işgücü arzına neden olmuştur. Yahudi dünyasıyla ABD'den gelen fonlar ve 1952'ten sonra başlayan Almanya'nın ödediği savaş tazminatları sayesinde İsrail, 1950 ortalarından itibaren yaklaşık 10 yıl sürecektir olan hızlı kalkınma yıllarını dış kaynaklarla finanse etmekte zorlanmamış, ticaret açıkları bir sorun haline gelmemiştir. Sermaye piyasalarından kredi arzına, fiyatlardan döviz kuruna, ticaret tarifelerinden yatırım planlarına kadar ekonominin tüm köşe taşları bu dönemde de bürokrasinin kontrolünde olmaya devam etmiştir. Devlet, milli yatırım projelerini gerçekleştirmesi karşılığında dilediği kişi ve şirketlere özel imtiyazlar ve düşük faizli krediler sağlayarak piyasaya sık sık müdahalede bulunmuş; dini ve etnik kökene göre katmanlaşmış, hayli politize olmuş bir ekonomik yapı ortaya çıkmıştır (Krampf, 2018).

İsrail'in jeopolitik konumunun ve dar iç pazarının doğurduğu ekonomik kısıtların, ekonomik bağımsızlık politikalarını mecbur kıldığı İsraili ekonomistler tarafından sıkça dile getirilmiştir (Patinkin, 1967; Mandelkern, 2017). Buna rağmen hızlı kalkınma ve göçmenleri absorbe etme ihtiyaçları ile bu ihtiyaçların dışarıdan gelen tek taraflı yardım ve kredilerle kolayca finanse edilebilmesi ticaret açığının uzun yıllar sürdürülebilmesini sağlamıştır. 1960 ortalarına gelindiğinde ise göçler yavaşlamış, işgücü piyasalarında tam istihdama ulaşılmış, dış yardımlar azalma eğilimine girmişti. Ekonominin çarkları eskisi gibi hızlı dönmeye başladığında bürokrasi kemer sıkma önlemleriyle sübvansiyonları azaltmak zorunda kalmış; 1966-1967 yılları, vites düşürme ve ticaret açığını düşürme hedefleriyle önceki dönemden keskin bir şekilde ayrılmıştır (Shalev, 1998). Popülist politikaların kesintiye uğraması işsizlik ve gelir eşitsizliğini de artmış, birçok küçük firma büyük holdingler tarafından yutulmuştur. Devlet koruması altında olan toplumun merkez tabakası, sübvansiyonların azalmasından zarar görmüş; rekabetçi ve liberal bir ekonominin kurulu rejimi sarsıcı etkisi ilk kez tecrübe edilmiştir. Ekonomi bürokrasisi tarafından getirilmek istenen piyasa disiplini ve ihracat yanlısı politikalar bu dönemde Histadrut'un ve halihazırda rekabetten korunan ekonomik yapının engeline takılmıştır (Mandelkern, 2016).

Askeri Keynesçi Rejim (1967-1985)

1967 Arap-İsrail Savaşı, silah ambargoları ve sonrasında Soğuk Savaş'ın yarattığı genel atmosfer, İsrail'in kısa süren ekonomik yapıyı disipline etme çabalarına ket vurmuş; savunma sanayiinin merkezde yer alacağı yeni bir politik ekonomi rejiminin, bir askeri-endüstriyel kompleksin zeminini oluşturmuştur (Mintz, 1983). Bölgedeki silahlanma yarışının doğurduğu yerli bir silah sanayii kurma ihtiyacı, ABD'nin bu alandaki yardımlarının bonkörlüğü ve savunma endüstrisi ile bağlantılı bürokratların etkinliği savunma harcamalarının tırmanmasını sağlamış; savunma sektörü ile ona bağlı çevre sektörler devlet tarafından Keynesçi bir mantıkla sübvansiyon edilerek, önceki sistemin katmanlı yapısı devam ettirilmiştir. Önceden çoğunlukla Mizrahi Yahudilerin oluşturduğu ucuz işgücü ordusuna bu dönemde, işgal edilen Batı Şeria ve Gazze'deki Araplar da dahil olmuştur (Hanieh, 2003).

Kurulan düzen zamanla savunma ihtiyaçlarını karşılama gayesinin ötesine geçmiş; yeni toprakların ve yeni nüfusun kattığı dinamizmle beraber, devlet destekli savunma sanayiinin diğer sektörlerle de canlılık getirmesiyle istihdam ve talep suni olarak artırılmıştır. Liberal ekonomistler tarafındansa dönemin ekonomi politikaları aşırı savunma harcamalarının daha

verimli yatırımları engellemesi, bütçe açıklarına sebebiyet vermesi, ihracata dayanan teknoloji bazlı bir büyüme modeli yerine ithal ikamenin tercih edilmesi, dış yardıma bağımlılık gibi teknik nedenlerden dolayı eleştirilmiştir (Mandelkern, 2016). Oysa her politik ekonomi rejiminde olduğu gibi bu rejimde de kaybedenlerin yanında kazananlar da vardır; dünyanın geri kalanıyla beraber 1973 sonrasında bir stagflasyon dönemi yaşanırken İsrail’de Israel Discount Bank (IDB) dışında hepsi Histadrut’a ait bir avuç sermaye devi karlarını astronomik ölçüde artırmış, devletle ve büyük bankalarla aralarındaki aile ve iş bağları sayesinde dış politika ve işgalin devamı konusunda bürokrasiyi etkileme suretiyle rejim uzun süre sürdürülebilmiştir (Nitzan & Bichler, 2002). Koor, Clal ve IDB Holding; yüksek savunma harcamaları ve enflasyonun nimetlerinden yararlanmış, finansal sektörün büyük kısmını yöneten Bank Hapoalim, Bank Leumi ve IDB aracılığıyla devasa kredilere ulaşmış, ekonominin diğer katmanlarına kıyasla ciddi boyutta sermaye birikimi gerçekleştirmişlerdir (Hanieh, 2003). Bu yıllarda yine popülist politikaların bir sonucu olarak Histadrut şemsiyesi altında yalnız Yahudilerin istihdam edildiği birincil işgücü pazarıyla, çevrede kalan Araplarla Doğulu/Afrikalı Yahudilerin oluşturduğu ikincil işgücü pazarı belirginleşmiştir (Farjoun, 1983). Sol söylemin altını dolduramayan İşçi Partisi uzun süren egemenliğini 1977’de kaybetmiş, Mizrahilerin ve liberallerin desteğini alan Likud; güvenlik endişelerinin hakim olduğu bir ortamda revizyonist/sağ bir parti olarak rejimin çevresinde kalan kitleleri arkasından sürükleyebilmiştir.

Kronikleşmiş cari açık ve bütçe açıkları piyasalarda baş gösteren döviz kıtlığı dolayısıyla sürdürülememeye başlayınca yıllarca borsa manipülasyonlarıyla ayakta tutulan banka sistemi (Blass & Grossman, 1996) 1983 yılında birçok bankanın piyasa değerinin çakılmasıyla çökmüş ve bankalar kamulaştırılmak zorunda kalınmıştır. Dönemin Maliye Bakanı para birimi olarak Dolar’a geçmeyi teklif etmişse de milli bağımsızlık endişesinden doğan sert tepkilerin ardından istifa etmek zorunda kalmış; enflasyonist harcamalarla hiperenflasyon sarmalına giren İsrail’de sendika koruması altındaki işgücünün de derinden hissettiği fiyat artışları aylık %20 seviyelerine yükselmiştir (Aharoni, 1998). 70’lerin sonlarında sermaye piyasalarını liberalleştirmeye yönelik hamleler sorunları daha da artırmış; sermaye çıkışı ve döviz alım-satımının yasal hale gelmesinden kaynaklanan döviz sıkıntısının mecbur bıraktığı devalüasyonların sonu gelmeyince finansal planlama imkansızlaşmıştır. Büyük banka ve holdingler tarafından sömürülen, güçlü sendikalar tarafından baskı altına alınan devlet, verimsiz ekonomik düzeni daha fazla sürdüremeyince 1960 ortalarında yaşadığı manevra kabiliyeti kaybını tekrar tecrübe etmiştir (Shalev, 1998).

Neoliberal Rejim (1985-...)

1985 yılında akademisyenler ve bürokrasideki ekonomist teknokratlar, neoliberal politikaları devreye sokmayı başarmış; Likud ile İşçi Partisi'nin ittifakıyla kurulan Milli Birlik Hükümeti, ABD'nin de desteğiyle radikal bir liberal dönüşümün ilk adımını atmıştır (Mandelkern & Shalev, 2018). Ekonomik Stabilizasyon Planı'nın devreye girmesi, yerleşik bir politik ekonomi rejiminin kökten değişimini simgeler; bu yönüyle önceki rejimin girdiği krizin bir ürünüdür. Her büyük çaplı değişimde olduğu gibi bu kırılmada da tarih, birçok faktörün bir araya gelmesine tanıklık etmiştir. Dünya ekonomisinde 70'lerin stagflasyon bunalımının sona ermesi ve savunma endüstrisi merkezli büyümenin sınırlarına ulaştığına dair oluşan yaygın kanı İsrail'de sermayenin görüşlerini etkilerken, Thatcher ve Reagan öncülüğünde pazarlanan neoliberal reçetelerle küreselleşme trendi zaten 1950'lerden beri savunulan liberal tezleri akademi ve bürokrasi çevresinde baskın hale getirmiştir (Nitzan & Bichler, 2002; Mandelkern, 2016). Mısır ile uzlaşma ve ABD öncülüğünde Orta Doğu'da tesis edilmeye çalışılan stabilizasyon, aşırı savunma harcamalarının ve içe kapalı ekonominin gereksizliği tezini güçlendirmiş; ABD'nin neoliberal bir kurtarma planının devreye sokulması şartıyla teklif ettiği yardımlar kriz zamanı cazip gelmiştir. Öte yandan azalan döviz rezervleri nedeniyle dış borcu döndürmekte zorlanan devlet, yıllarca yüklenmek zorunda kaldığı müdahaleci-sübvansa edici rolün yükü altında egemenlik ve meşruiyet krizine girmiş; siyasi konjonktür el verdiği de yetkisinin bir kısmını piyasalara devretmek suretiyle yükünü hafifletmek devletin işine gelmiştir (Shalev, 1998).

IMF ve ABD desteğiyle uygulanan stabilizasyon planı çerçevesinde sert bir devalüasyonla birlikte Yeni Şekel'e geçilmiş; döviz kuru, maaşlar ve fiyatlar dondurulmuş, faizler artırılıp sermaye akışlarına geçici olarak sınırlama getirilmiştir. ABD, modern tarihin en büyük mali yardımlarından birini gerçekleştirerek muhtemel bir küçülmeyi önlemiş (Oberdorfer, 1985), kamu bütçesinde kesintiye gidilerek özelleştirmelerin önü açılmıştır. Histadrut, özel sektör ve hükümet işbirliği için anlaşmış, Histadrut'un işçileri temsil imajı ve sendikaların gücü ağır yara almıştır. Kademeli olarak dalgalı kura ve serbest sermaye akışına geçiş hedefi konulmuş; yıllarca hükümetlerin enflasyonist harcamalarını finanse etmek için para basmak zorunda kalan Merkez Bankası, keyfi para basımını yasaklayan yeni kanunların koruması altında enflasyon beklentisine dayalı sıkı para politikasını uygulama şartıyla bağımsızlık kazanmıştır (Sokoler, 2005). 1985'ten itibaren devlet radikal bir özelleştirme politikası izlemiş, sermayenin

uluslararasılaşmasıyla birlikte İsraili elit sermaye küresel sermayeye eklenmeye başlamıştır (Nitzan & Bichler, 2004). 1990'ların ikinci yarısından itibaren Histadrut'a bağlı dev şirketlerle büyük bankalar da özelleştirme kervanına katılarak bir kısmı devletle sıkı ilişki kurmuş ailelere bir kısmı da çok uluslu şirketlere satılmıştır (Hanieh, 2003).

1990'lar dar bir iç pazara sahip olan İsrail'in dışarı açıldığı, savunma harcamaları ve devlet korumasındaki tekeller üzerinden büyüme yerine küresel piyasalarla ortaklık kurarak yüksek katma değerli ürün ve hizmet ihracını merkeze alan büyüme tarzının teşvik edildiği bir döneme sahne olmuştur. 1990-2000 arası ülkeye göç eden, çoğu ortalamanın üzerinde nitelik sahibi yaklaşık 1 milyon Rus Yahudisi dinamizmini kaybeden ekonomiyi canlandırmış, özellikle ABD'den gelen doğrudan yabancı yatırımlar ve iyimser küresel piyasaların da yardımıyla İsrail bu yıllarda yüksek büyüme oranları yakalamıştır (Hanieh, 2003). Microsoft, IBM, CISCO, Intel ve Motorola başta olmak üzere dünyaca ünlü çok uluslu şirketler İsrail'de şube ve araştırma merkezleri açmış; İsrail'de devletin başlattığı girişimciliğe destek programları, ordu gibi kilit kurumların girişimciliği teşvik eden yapısı, zamanla biriken tecrübe ve insan ağı, internetin yaygınlaşması gibi faktörler de ülkede bir girişimcilik kültürünün ortaya çıkmasına katkı sağlamıştır (Senor & Singer, 2011).

Küresel piyasalara entegre olmak bir yandan da kırılganlığı artırarak ekonomiyi özellikle küresel teknoloji piyasalarına oldukça duyarlı hale getirmiş; askeri operasyonlar, güvenlik problemleri kimi zaman yabancı yatırımları, ihracat ve turizm gelirlerini azaltarak ekonomiyi yavaşlatmıştır. 2001-2003 yılları arasında İkinci İntifada, durgun dünya ekonomisi ve sona eren nüfus patlaması bir araya gelince İsrail, sert bir küçülme deneyimi yaşamıştır (IMF, 2003). İlerleyen dönemde piyasa dostu özelleştirmeci politikalar ve mali disiplin devam ettirilerek daha radikal neoliberal reformlar hayata geçirilmiş, düşük işsizlik ve enflasyon oranları eşliğinde dengeli bir büyüme trendi yakalanmış olsa da büyümenin meyvelerinden toplumun tabanı yeterince yararlanamamakta, çoğu sektörde hala hakim olan tekeller, ihracatçı kesimi koruyan vergiler ve rekabetçi döviz kuru hayat pahalılığı yaratmaktadır (OECD, 2016). Ultra Ortodoks Yahudilerle Arap vatandaşlar işgücüne düşük katılım gösterirken teknoloji sektörü ile geleneksel sektörlerde çalışanlar arasındaki gelir uçurumu artmakta (Zehavi & Breznitz, 2017); tekelleşme ve deregülasyon politikaları sonucu toplumun serbest piyasanın hastalıklarına karşı korunmasız hale geldiği İsrail, OECD ülkeleri arasında gelir adaletsizliği ve çocuk yoksulluğu bakımından en kötü performansı gösteren ülkelerden biri olma özelliğini korumaktadır (OECD, 2018). Ayrıca yeni dönemde sendikaların ve Histadrut'un etkisi azalsa

da ekonomik gücün kamu destekli tekeller elinde toplandığı sistem belli başlı aileler ile “tycoon” denilen süper zenginlerin türemesiyle yeni bir tarzda devam etmekte; siyaset, medya ve bankacılık gibi alanlarda etkisini göstermektedir (Maman, 2017).

İki Siyonizm, İki Neoliberalizm

İsrail; Siyonizm’in Yahudi halkı için tarihi Filistin coğrafyasında bir ulus-devlet kurma ülküsünün gerçekleşmiş halidir. Kendisini tüm dünya Yahudilerinin demokratik anavatanı olarak tanımlayan, kuruluşundan itibaren Yahudilerin demografik, politik ve ekonomik üstünlüğünü tesis eden İsrail; etnik-demokratik yapısını sürdürebilmek için demografik üstünlüğünü korumalı, tehdit algısını canlı tutarak oldukça bölünmüş vaziyette olan toplumu konsolide etmelidir (Smootha, 2016). Geleneksel olarak sol Siyonist söylem, demokrat-Yahudi kimliğin ancak demografik üstünlük ve uluslararası meşruiyetin sağlanması yoluyla korunabileceğini savunmuş; 67 sonrası işgal edilen Arap nüfusun yaşadığı topraklarda kalmanın asıl beka sorunu olduğunu, bunun Siyonist rüyanın sonunu getirebileceğini vurgularken iki devletli çözümü benimseyip uluslararası ve bölgesel işbirliğine önem vererek zaman içerisinde görece liberal bir çizgiye yerleşmiştir (Kalman, 2012; “Livni: We're living in bubble”, 2013; Shlaim, 2015; Hartman, 2016; Sheridan, 2018). Yerleşimci hareketler ve dini Siyonizm’in yükselmesi ile Oslo sürecinin iflası sonucu toplum tabanında taraftarını artıran sağ söylem ise beka sorunu olarak İran, Hizbullah ve Hamas gibi jeopolitik tehditleri işaret etmiş; Batı Şeria’da yerleşim ve işgal politikasını sürdürmüş, bölgede çözümsüzlüğü ve tehdit alarmını devam ettirerek statükoyu aşamalı olarak lehine döndürmeyi hedeflemiştir (“Israel passes controversial law”, 2017; “Lieberman: Stop Hamas”, 2018; Landau & Berger, 2019)

İsrail 1985’te ekonomik krizin doruğundayken Şimon Peres’in ABD’de yürüttüğü diplomasi sonucu Stabilizasyon Planı’nı uygulama şartıyla iki yıl için 7.1 milyar dolar gibi devasa bir mali yardım elde edilmiş, neoliberal reformlar bu sayede bir durgunluğa sebep olmaksızın hayata geçebilmiştir (Bahar, 2016). Neoliberal dönüşüm; bölgesel ve küresel barış umudunun canlı olduğu, ABD öncülüğünde Orta Doğu’da barış görüşmelerinin gerçekleştiği bir ortamda doğmuştur. İzak Rabin’in suikaste uğradığı 1995’e kadar Mısır ve Ürdün ile barış antlaşmaları imzalanmış, Filistinli yetkililerle Oslo Süreci yürütülmüştür. Bu yıllarda İsrail siyasetine damga vuran Şimon Peres, “Yeni Orta Doğu” olarak adlandırdığı bir vizyonu benimsemiş, bölgede ekonomik refah ve karşılıklı bağımlılığın kalıcı barışın anahtarı olduğunu savunmuş; barış ve istikrarın bölgeye getireceği faydaları temel alan bir diplomasi yürütmüştür (Peres, 1993).

Orta Doğu'daki bu girişimler ABD öncülüğünde gerçekleşmiş; yine ABD'den gelen yabancı yatırım ve yardım yoluyla Washington Uzlaşısı'na paralel bir biçimde, ABD ekonomisine entegre ve bir ölçüde bağımlı bir ekonomi ortaya çıkmıştır. Ne var ki etnik-demokratik yapının bozulma tehlikesi ile uluslararası meşruiyet zaafiyetini Siyonizm'in geleceği için temel problemler olarak saptayan liberal-sol Siyonizm için ABD'ye olan bağımlılık öncelikli bir tehdit teşkil etmemiş; iki devletli çözüm ve Orta Doğu'da barışın, iki temel problemi çözeceği düşünülmüştür. Ayrıca çatışma ortamının sebep olduğu Arap boykotları, savunma harcamaları ve azalan yabancı yatırım gibi problemler de iş dünyası ve devleti liberal-özel sektör dostu politikalarda buluşmaya itmiştir (Rosenberg, 2007). Ticaret hacmini ve İsraili firmaların küresel rekabetçiliğini artıracak politikaların temelleri her ne kadar bu dönemde atılmış olsa da sosyal devlet yapısı ve sektörler arası denge tamamen yitirilmemiştir.

1990'ların ikinci yarısından itibaren Lale Devri'nin sona ermesi eski alışkanlıkları uyandırmış; İzak Rabin suikastı, İkinci İntifada ve barış müzakerelerindeki fiyasko İsraililere Orta Doğu'da yalnız olduklarını hatırlatarak güvenlik probleminin birincil beka sorunu olarak sunulmasını sağlamıştır (Benn, 2013; Bowen, 2015). Peres'in doktrini etnik düşmanlığın tavan yapmasıyla etkisini kaybetmiş; yerleşim ve işgal yanlısı, dini-milliyetçi söylemleri benimseyen sağ partiler Likud örneğinde olduğu gibi kamuoyunun desteğini kazanmıştır. Ayrıca ABD piyasalarında teknoloji sektörünün 2000 senesinde yaşadığı Dot-com krizi ve bölgede yaşanan çatışmalar ekonomiye ağır hasar verince, İsrail ekonomisinin krizlere karşı dayanıklılığı hakkında soru işareti doğmuş; yine siyasi kriz zamanlarında ABD'den gelen taleplerle uluslararası kamuoyundan gelen tepkilerin, karar mekanizması üzerinde yarattığı baskıdan rahatsızlık duyulmaya başlanmıştır (Krampf, 2018).

Netanyahu'nun 2003 yılında Maliye Bakanı olması İsrail'de neoliberalizmin daha radikal, daha merkantilist, sağ söyleme daha uygun bir hal almasının ilk adımı olmuş; 2001-2003 arasındaki durgunluktan çıkılmış, özel sektör ve piyasa yanlısı reformlarla kamu sektörünü küçültüp vergileri azaltarak piyasada rekabeti artırma yoluna gidilmiştir. Sonuç olarak kamuoyunun güveni kazanılmış, makroekonomik verilerde büyük ilerleme kaydedilmiş; yazılım, siber güvenlik, biyoteknoloji, agroteknoloji gibi sektörlerde yükselişe geçilerek uluslararası arenada rekabet edebilecek seviyeye ulaşılmıştır (Mishra, 2018). Sosyal devlet anlayışından vazgeçilip teknoloji sektöründe yüksek katma değer üreten firmalara ve yabancı çok uluslu şirketlere ticari imtiyazlar sağlanmış; döviz kuru, ihracatı teşvik için yüksek tutulmuştur. İsrail'in ihracat ve

özelleştirmeleri önceleyen radikal tutumu belli bir sosyal maliyet getirmiş, teknoloji sektörüyle diğer sektörlerin çalışanları arasında gelir uçurumu meydana gelmiştir (Nitzan & Bichler, 2002). Azalan sosyal yardımlar fakirlik oranını artırırken, geleneksel sektörlerde çalışan, çoğunluğunu Arap ve Mizrahi Yahudilerin oluşturduğu vatandaşların hayat standartları düşmüş; İsrail’de 2011 yılında çoğunu gençlerin oluşturduğu geniş katılımlı gösteriler düzenlenmiş, ev fiyatları, gelir eşitsizliği ve tekeller protesto edilmiştir (Sherwood, 2011).

Toplumun geniş kesiminin hayat standardını iyileştirmeyen, az sayıda teknoloji firmasının ve bu sektörde çalışan kalifiye nüfusun lehine düzenlenen politikalar, bölgede ve İsrail’de sağa kayan politik atmosferin doğurduğu bir ihtiyaç neticesinde hayata geçirilmiştir. İsrail sağı, başta ABD olmak üzere uluslararası kamuoyunun- özellikle illegal yerleşimler konusunda- İsrail’in iç meselelerine ve dış politika tercihlerine karışmasını önlemek istemiştir (Netanyahu, 1996; “Naftali Bennett: Stop US aid”, 2013; Krampf, 2018). Cari fazla elde etme, döviz rezervini artırma ve dış borcu azaltmayı hedefleyen neo-merkantilist politikalarla ekonomik bağımlılığı azaltma yönünde adımlar atılmıştır. 1985 yılında ABD’nin yardımlarıyla ayakta duran, kurtarılmaya muhtaç, 3.7 milyar dolar döviz rezervine sahip İsrail; 2018 yılına geldiğinde rezervlerini 100 milyar doların üzerine çıkarmış, dış borçların GSYH’ye oranı %80’lerden %8 seviyesine inmiş, uzun yıllar cari açıkla boğuşan ekonomi cari fazla verir hale gelmiştir (Krampf, 2018). Böylece hem ABD’ye olan bağımlılık azaltılarak proaktif ve çeşitlendirilebilir bir dış politika mümkün hale gelmiş hem de 2008 ekonomik krizinde tecrübe edildiği üzere küresel/bölgesel krizler ve BDS gibi boykot hareketleri karşısında ekonominin kırılabilirliği azalmıştır (Bahar & Sachs, 2018). İsrail- özellikle Netanyahu’nun son yıllardaki çabalarıyla- teknoloji sektöründeki başarısını Doğu Asya, Körfez, Afrika ve Latin Amerika’daki pazarlara açılarak ve Hindistan, Çin gibi yükselen güçlerle işbirliğine giderek kullanmakta; bir yandan ticaret ortaklarını çeşitlendirerek Batı’ya bağımlılığını azaltmakta, diğer yandan da agresif politikalarını sorun etmeyecek dostlar kazanmaktadır (Mishra, 2018).

Sonuç

Küçük bir ülke olmanın ve jeopolitik olarak tehlikeli bir konumda bulunmanın doğal sonucu olarak ekonominin bağımlılığını azaltmak ve muhtemel krizlere karşı daha dayanıklı hale getirmek İsrail için önem arz etmektedir. Manda döneminde Yahudi dünyasından, 1952 sonrasında ise Almanya’dan gelen mali destek, bu ihtiyaçları bir politika önceliği olmaktan çıkarmış; ticaret açıkları devletin inşa sürecinde bir sorun olarak görülmemiştir. Hükümet,

Alman yardımlarının sona ermesiyle 1966-1967 yıllarında ticaret açığını azaltmak için hamle yapmışsa da Altı Gün ve Yom Kipur savaşlarının akabinde değişen bölgesel konjonktür ekonomik disiplinin aciliyetini ortadan kaldırmıştır. İsrail, Soğuk Savaş döneminde ABD'nin bölgedeki uydusu haline gelerek mali ve askeri yardıma rahatlıkla ulaşmış; artan savunma gereksinimleri yüzünden dış harcamaları dizginleme imkanı doğmamıştır.

Artan bütçe ve ticaret açıkları ülkeyi ABD'nin ekonomik ve askeri yardımlarına oldukça bağımlı hale getirmiş olsa da ABD ile çıkarları örtüştüğü sürece bu bağımlılık sorun edilmemiş; nitekim iki ülkenin istihbarat örgütleri ile silah şirketleri bu dönemde üst düzey koordinasyon içine girmiştir (Nitzan & Bichler, 2002). ABD'nin Orta Doğu politikasının değişmesi ve ekonomik yardımların düzensiz hale gelmesiyle bütçe ve ticaret açığının finansmanının zorlaşması, ekonomik bağımlılığın bir problem olarak ortaya çıkmasını sağlamıştır. 1985 yılında İsrail ekonomisi çökünce ABD yardımıyla kurtarılmış (Maman & Rosenhek, 2011), Washington Uzlaşısı'na paralel bir liberalleşme programı üzerinde mutabakat sağlanmıştır. Ekonomideki liberalleşmeye küreselleşme trendini takip eden bölgesel barış girişimleri eşlik etmiş, bu süreci ABD'nin yönlendirmesi ve ekonominin küresel piyasalara entegre olması önemsizmemiştir; çünkü o dönem İsrail siyasetinde ağırlığı olan liberal Siyonist söylemin vizyonu ABD ve küreselleşme ile uyumlu bir profil çizmiştir. Bu dönemde kamu harcamaları ve ticaret dengesi bir disipline otursa da ekonomik bağımsızlık elde etmek için cari fazla vermek ve döviz rezervini artırmak gibi neomerkantilist politikalar radikal bir şekilde hayata geçmemiştir. Açık bir ekonominin kaldırabileceği düzeyde ticaret açığı görmezden gelinmiş, tehdit algısı yüksek olmadığından bölgesel refahın yoluyla stabilizasyona odaklanılmıştır.

Soğuk Savaş sonrası küresel sistemin aldığı tek kutuplu şeklin, küreselleşmenin ve dolayısıyla Pax Americana'nın otoritesinin Orta Doğu'da ve dünyada artan kaos ve güvenlik problemleri nedeniyle sarsılması; belirsizlik ve tehdit algısını artırırken sağ hareketler yükselmiş, liberal ilkeler sarsılmaya başlamıştır. İsrail ve çevresinde yaşanan gelişmeler de bu trendi takip ederek bölgede güvensizlik ve gerilimi artırmış, bölgesel barışın kısa vadede mümkün olmadığı görüşü hakim olmuştur. Yalnız ve izole İsrail, politikalarına gelecek tepkilerle dış baskılardan kurtulmak ve ekonomik-politik şoklara karşı dayanıklı hale gelmek amacıyla tarihinde hiç görülmemiş derecede radikal ihracatçı politikaları planlamanın merkezine almıştır. Bu politikalar gelir uçurumu ve hayat pahalılığı gibi sosyal maliyetlere yol açsa da cari fazla verip dış borcu azaltırken savunma, tarım ve istihbarat için kilit önemde olan sektörlerde dünya çapında rekabetçi firmalar çıkartılmasına ön ayak olmuştur. Böylece devletin ekonomideki

direkt ağırlığı neoliberal rejime geçişle birlikte azalsa da devlet aslında aşırı sorumluluğun getirdiği hantallıktan kurtulmuş; dünya siyaseti çok kutuplu ve kırılğan bir geleceğe ilerlerken politika bağımsızlığı ve esneklik elde etme yönünde ciddi ilerleme kaydetmiştir. Küreselleşme ve liberal değerlerin zor zamanlar geçirdiği bu günlerde İsrail toplumunda da güvenlik kaygıları ve milliyetçi duygular, özgürlük ve refah taleplerinin önüne geçmekte; popülist retorik, kitleleri ardından sürüklemeye devam etmektedir.

KAYNAKÇA

Acemoglu, D., & Robinson, J. A. (2008, March). Persistence of Power, Elites and Institutions. *American Economic Review*, 98(1), 267-293.

Aharoni, Y. (1991). *The Israeli Economy: Dreams and Realities*. London & New York, NY: Routledge.

Aharoni, Y. (1998). The Changing Political Economy of Israel. *The Annals of the American Academy of Political and Social Science*, 555(1), 127-146.

Bahar, D. (2016, September 30). How Shimon Peres saved the Israeli economy. Brookings. Retrieved from <https://www.brookings.edu/blog/markaz/2016/09/30/how-shimon-peres-saved-the-israeli-economy/>

Bahar, D., & Sachs, N. (2018, January 26). How much does BDS threaten Israel's economy? Brookings. Retrieved from <https://www.brookings.edu/blog/order-from-chaos/2018/01/26/how-much-does-bds-threaten-israels-economy/>

Benn, Aluf. "The Jewish Majority in Israel Still See Their Country as 'a Villa in the Jungle'." *The Guardian*, 20 Aug. 2013, www.theguardian.com/commentisfree/2013/aug/20/jewish-majority-israel-villa-in-the-jungle.

Bichler, S., & Nitzan, J. (2002). *The Global Political Economy of Israel: From War Profits to Peace Dividends*. London: Pluto Press.

Blass, A. A., & Grossman, R. S. (1996). Financial fraud and banking stability: The Israeli bank crisis of 1983 and trial of 1990. *International Review of Law and Economics*, 16(4), 461-472.

Bowen, Jeremy. "Did Rabin Assassination Kill the Best Chance for Peace?" BBC, 4 Nov. 2015, www.bbc.com/news/world-middle-east-34712057.

Cleveland, W. L. (2004). *A History of the Modern Middle East*. Oxford: Westview Press.

Esping-Andersen, G. (1990). *The Three Worlds of Welfare Capitalism*. Cambridge: Polity Press.

Farjoun, E. (1983). Class Division in Israeli Society. *Khamsin*, 10, 29-39.

Genieys, W., & Smylr, M. (2008). *Elites, Ideas, and the Evolution of Public Policy*. New York: Palgrave Macmillan.

Hanieh, A. (2003). From State-led Growth to Globalization: The Evolution of Israeli Capitalism. *Journal of Palestine Studies*, 32(4), 5-21.

Hartman, B. (2016, June 16). Ya'alon Pans Netanyahu as Fear-Monger, Announces Run in Next Election. *The Jerusalem Post*. Retrieved from <https://m.jpost.com/Israel-News/Yaalon-Israel-doesnt-face-any-existential-threat-not-even-Iran-456978>

IMF. (2003, March). Israel: 2002 Article IV Consultation. Retrieved from <https://www.imf.org/external/pubs/ft/scr/2003/cr0375.pdf>

Israel passes controversial law on West Bank settlements. (2017, February 7). *BBC*. Retrieved from <https://www.bbc.com/news/world-middle-east-38888649>

Kalman, A. (2012, July 10). Peres warns settlements threaten the 'future of a Jewish state'. *Times of Israel*. Retrieved from <https://www.timesofisrael.com/shimon-peres-warns-settlements-could-end-jewish-state/>.

Krampf, A. (2018). Israel's Neoliberal Turn and its National Security Paradigm. *Polish Political Science Yearbook*, 47(2), 227-241.

Krugman, P. (1996). *Pop Internationalism*. Cambridge & London: MIT Press.

Landau, N., & Berger, Y. (2019, January 28). Israel Won't Uproot Any More Settlements, Netanyahu Says in Visit to West Bank. *Haaretz*. Retrieved from <https://www.haaretz.com/israel-news/.premium-israel-won-t-uproot-any-more-settlements-netanyahu-says-in-visit-to-west-bank-1.6883328>

Liberman: Stop Hamas or face 'Hezbollah twin'. (2018, November 16). *I24news*. Retrieved from <https://www.i24news.tv/en/news/israel/188817-181116-liberman-stop-hamas-or-face-hezbollah-twin>

Livni: We're living in bubble, disconnected from world. (2013, December 30). *Ynetnews*. Retrieved from <https://www.ynetnews.com/articles/0,7340,L-4471199,00.html>

Maman, D., & Rosenhek, Z. (2011). *The Israeli Central Bank: Political Economy, Global Logics and Local Actors*. London & New York, NY: Routledge.

Maman, D. (2017). *Big Business and the State in the Neoliberal Era: What Changed, What Didn't ?* In *Neoliberalism as a State Project* (pp. 46-59). Oxford: Oxford University Press.

Mandelkern, R. (2016). *The February 1962 New Economic Policy: How Israeli Economists Almost Changed the Israeli Economy*. *Israel Studies Review*, 31(2), 41-60.

Mandelkern, R. (2017). *Institutionalizing the Liberal Creed: Economists in Israel's Long Journey Towards Political-Economic Liberalization*. In *Neoliberalism as a State Project* (pp. 74-90). Oxford: Oxford University Press.

Mintz, A. (1983). *The military-industrial complex: The Israeli case*. *Journal of Strategic Studies*, 6(3), 103-127.

Mintz, A., & Ward, M. (1989). *The Political Economy of Military Spending in Israel*. *American Political Science Review*, 83(2), 521-533.

Mishra, D. (2018, June 3). *The Netanyahu era and the transformation of the Israeli economy*. *The Jerusalem Post*. Retrieved from <https://m.jpost.com/Opinion/The-Netanyahu-era-and-the-transformation-of-the-Israeli-economy-559017>

Naftali Bennett: *Stop US aid to Israel*. (2013, January 9). *Globes*. Retrieved from <https://en.globes.co.il/en/article-1000813043>

Oberdorfer, D. (1985, June 9). *Will U.S. Dollars Fix Israel's Economy?* *Washington Post*. Retrieved from www.washingtonpost.com/archive/opinions/1985/06/09/will-us-dollars-fix-israels-economy/3e670715-737f-409d-8943-d943675e1a58/?utm_term=.c81b867dbb44

OECD. (2016). *OECD Economic Surveys: Israel*. Paris: OECD Publishing. Retrieved from <https://www.oecd.org/eco/surveys/Israel-Overview-OECD-Economic-Survey-2016.pdf>.

OECD. (2018). OECD Economic Surveys: Israel. Paris: OECD Publishing. Retrieved from <http://www.oecd.org/eco/surveys/Israel-2018-OECD-economic-survey-overview.pdf>

Patinkin, D. (1967). The Israel Economy: The First Decade. Jerusalem: Falk Institute for Economic Research.

Pempel, T. J. (1998). Regime Shift: Comparative Dynamics of the Japanese Political Economy. London & New York, NY: Cornell University Press.

Peres, S. (1993). The New Middle East. New York: H. Holt.

Rodrik, D. (1997). Has Globalization Gone Too Far? Washington, DC: Institute for International Economics.

Rosenberg, J. (2007). Reawakening: The New, Broader Middle East. Lanham, MD: University Press of America.

Senor, D., & Singer, S. (2011). Start-up Nation: The Story of Israel's Economic Miracle. Toronto: McClelland & Stewart.

Shalev, M. (1992). Labour and the Political Economy in Israel. New York: Oxford University Press.

Shalev, M. (1998). Have Globalization and Liberalization “normalized” Israel's Political Economy? *Israel Affairs*, 5(2-3), 121-155.

Shalev, M., & Mandelkern, R. (2018). The Political Economy of Israeli Neoliberalism. In *The Oxford Handbook of Israeli Politics and Society*. doi:10.1093/oxfordhb/9780190675585.013.39

Sheridan, G. (2018, August 28). Once a warrior, Ehud Barak says Israel must find peace with the Palestinians. *The Australian*. Retrieved February 19, 2019, from <https://www.theaustralian.com.au/news/world/once-a-warrior-ehud-barak-says-israel-must-find-peace-with-the-palestinians/news-story/7bd254f6a76e3046d74238c1f109d22f>

Sherwood, H. (2011, September 4). Israeli protests: 430,000 take to streets to demand social justice. The Guardian. Retrieved from <https://www.theguardian.com/world/2011/sep/04/israel-protests-social-justice>

Shlaim, A. (2015, November 2). Israel lost not just Yitzhak Rabin, but his politics of reason. The Guardian. Retrieved from <https://www.theguardian.com/commentisfree/2015/nov/02/israel-yitzhak-rabin-assassination-palestinian-military-solution>

Smooha, S. (2016). Israeli Democracy: Civic and Ethnonational Components. In Handbook of Israel: Major Debates (pp. 672-690). Oldenbourg: De Gruyter.

Sokoler, M. (2005). Globalisation and its effects on monetary policy: The case of Israel. BIS Papers, 23, 176-185.

Thelen, K. (2006). Institutions and Social Change: The Evolution of Vocational Training in Germany. In Rethinking Political Institutions: The Art of the State. New York: NYU Press.

Zehavi, A., & Breznitz, D. (2017). Distribution sensitive innovation policies: Conceptualization and empirical examples. Research Policy, 46(1), 327-336.